

у порівнянні з літературними даними. Це може свідчити як про певні зрушення в суспільстві, що направлені на трансформацію стереотипів лідерства, так і про необхідність подальших досліджень, більшу варіативність методів та експериментальних процедур.

Список використаних джерел

1. Бендас Т.В. Гендерная психология: Учебное пособие / Т.В.Бендас – СПб.: Питер, 2006. — 431 с: ил. – (Серия “Учебное пособие”).
2. Eagly, A.H., & Sczesny, S. (2008). Stereotypes about women, men and leaders: Have time changed? / Eagly, A.H., & Sczesny, S. // M. Barreto, M. K. Ryan, & M. T. Schmitt (Eds.), *The glass ceiling in the 21st century: Understanding barriers to gender equality* (pp.21 – 47). Washington: American Psychological Association.
3. Gross R. *Psychology: the science of mind and behaviour*. / Gross R. – London: Hodder & Stoughton, 1996. – 948 p.
4. Hyde J.S. The Gender Similarities Hypothesis / Hyde J.S. // *American Psychologist* (September 2005), Vol. 60, No. 6, P. 581 – 92.
5. *Psychology of future orientation*. / [editor Zbigniew Zaleski] – Lublin: Towarzystwo Naukowe KUZ, 1994. – 232 p.
6. Schein V.E. A global look at psychological barriers to women's progress in management. / Schein V.E. // *Journal of Social issues* (2001), 57, 675 – 688.

The given article is concerned with gender and leadership stereotypes. Theoretical analysis of native and foreign scientific literature is complimented with empirical study. The results of research show dominative role of masculine characteristics in the psychological portrait of leader and, moreover, Ukraine's labor market gender segregation.

Keywords: gender, gender stereotypes, leadership stereotypes, psychological portrait, gender segregation.

Отримано: 14.03.2010

Наративи в психологічній теорії і практиці

Стаття присвячена аналізу сучасної наративної психології. Вивчається зв'язок між конструюванням автобіографічного наративу і осмисленням подій минулого; використання наративних психотехнологій у практиці діагностики і психотерапії.

Ключові слова: наратив, історії, наративна психологія, розуміння, інтерпретація, текст, досвід, дискурс, деконструктивне слухання, екстерналізація, наративна терапія.

Статья посвящена анализу современной нарративной психологии. Изучается возможность использования автобиографического нарратива в практике психологической диагностики и психотерапии.

Ключевые слова: нарратив, истории, нарративная психология, понимание, интерпретация, текст, опыт, дискурс, деконструктивное слушание, экстернализация, нарративная терапия.

Постановка проблеми. Наукове дослідження процесу розуміння та інтерпретації життєвих подій та їх впливу на розвиток особистості є актуальним питанням сучасної теоретичної та практичної психології. Характер взаємодії людини з власним досвідом можна вивчати через наративи – повідомлення, історії або розповіді, створені людьми для описування і організації власного досвіду та способу життя (Р. Барт, Й. Брокмейер, Дж. Брунер, Вацлавик, К. Герген, С.Г. Гуцол, К. Жорняк, О.С. Калмикова, А. Керби, Комбс, Мергенталер, Г. Олпорт, П. Рикер, О. Сапогова, Т. Сарбин, Ч. Тейлор, М. Уайт, Фридман, Р. Харре, Н.В. Чепелева, О.М. Шилловська). Сучасна наративна психологія – це область наукових досліджень, що бурхливо розвивається і реалізується через фундаментальну і практичну спрямованість.

Метою нашої статті є дослідження можливостей використання наративного підходу в процесі осмислення та усвідомлення людиною власних життєвих подій та розуміння впливу наративів на подальше життя суб'єкта.

Життєвий шлях людини представляє собою сукупність подій – змін в умовах життя людини, її стану здоров'я і душевного благополуччя, ситуацій в різних сферах життя, які конкретизуються і набувають емоційно-оцінну, особистісну забарвленість в розумінні суб'єктивної картини життєвого шляху. Окремі події життя можуть

виступати об'єктивно як складні життєві ситуації, а також суб'єктивно сприйматися й оцінюватися суб'єктом як стресові або складні, що потребують прийняття та перетворення.

Наративна психологія, що вивчає описову природу людської поведінки, базується на фундаментальних положеннях і ключових фігурах, основні ідеї яких стали витоками наративного підходу в психології: теорія “Я” У.Джеймса, соціальний інтераціоналізм Дж.Г.Міда, теорія ролей Т.Р. Сарбіна, культурна антропологія Г. Бейтсона, Г. Гирца, Б.Майерхофа, К. Латца, драматургічний підхід в соціології Е.Гоффмана, психосоціальна концепція Е.Еріксона, культурно-історична психологія Л.С.Виготського, Діалогізм М.М.Бахтина, структурний аналіз оповідання в літературознавстві В.Проппа, К.Бьорка, соціологія П.Бергера, Т.Лукмана.

Проте основними концептуальними джерелами виступає сукупність ідей соціального конструктивізму (П. Бергер, Т. Лукман) та постмодернізму (Л.Витгенштейн, Р.Барт, М.Фуко), що базується на тлумаченні мови як засобу конструювання реальності, перш за все, реальності особистого досвіду. За Дж.Фридманом і Дж.Комбсом, наша мова конституює наш світ та наші переконання. Саме в мові спільноти конструюють власне бачення світу, і кожний раз, коли ми говоримо, ми створюємо реальність [12].

Ідея соціального конструювання реальності спирається на такі постулати:

1. Світ не постає перед людиною об'єктивно, вона досягає реальність через досвід, що знаходиться під впливом мови.
2. Мовні категорії формуються у соціальній взаємодії, тобто мають соціальну природу.
3. Розуміння дійсності в даний момент залежить від діючих норм та соціальних конвенцій.

Соціальне розуміння дійсності, що формується в процесі соціальної взаємодії, великою мірою визначає людське життя [2].

Використання наративної парадигми в психології пов'язано з визнанням того факту, що оповідна форма складає психологічну, лінгвістичну, культурологічну і філософську основу організації змісту свідомості.

Термін “наратив” (англ. и фр. narrative — розповідь, повідомлення) був запозичений з історіографії, в рамках якої історична подія, яка мала місце, виникла не в результаті закономірних історичних процесів, а в контексті розповіді про ці процеси і нерозривно пов'язано з інтерпретацією цієї події. В літературі наратив – лінійний виклад фактів і подій в літературному творі, тобто так, як воно було написано автором.

Наративна психологія стверджує, що смисл людської поведінки виражається більш повно в розповіді, а не в логічних формулах і законах, оскільки розуміння людиною тексту і розуміння нею самої алогічне. Людина усвідомлює себе через наратив (оповідання) або безперервну інтерпретацію, завдяки якій вона виділяє серед власних життєвих подій певні моменти, що мають для неї смисл і значення.

Вся наша культура підтримується повідомленнями про людський досвід, а культурні традиції надають широкий репертуар сюжетів, які використовуються людьми для організації подій власного життя у часовій послідовності. Будь-який особистий наратив конструюється відносно культурних наративів. На підставі того, що говориться, як говориться, можна робити висновки щодо існуючих в певному суспільстві норм і цінностей, а також про те, що є аномаліями або відхиленнями від норми.

М. Уайт вважає, що люди інтерналізують домінуючі наративи своєї культури і вірять в те, що вони містять істину про їх ідентичність [16]. Розповідаючи свою історію, ми не тільки формуємо послідовність свого життя, але й інтерпретуємо її.

За ідеями Й. Брокмайера, Р. Харре, наратив є не описом певної реальності, а “інструкцією” щодо визначення й розуміння людей [1]. На думку постмодерністів, для текстів не обов'язково наявність в них первинного смислу (Ж. Деррида); подія в наративній історії не є першопричиною. Основна ідея повідомлення, момент появи в ньому фабули – це його завершення, фінал. Наратор в першу чергу є носієм знання про фінал, і тільки завдяки цього він принципово відрізняється від іншого суб'єкта наративного оповідання – його героя, який, перебуваючи “в центрі подій”, не має такого знання.

Як стверджує Н.В. Чепелева, до основних понять наративної психології як її невід'ємної складової належать “розуміння”, “інтерпретація”, “текст” та “досвід”. Розуміння Н.В. Чепелева визначає як “процес засвоєння та породження смислів, основними характеристиками якого є відновлення смислу, який був закладений в текст його автором, смислового поля суб'єкта, що сприймає дане повідомлення. Дослідниця виділяє два рівні розуміння тексту:

- структурний, або значеннєвий, коли відбувається відновлення смислу, закладеному у текст його автором;
- смисловий, який розглядається як процес трансформації змісту вихідного тексту в іншу знаково-смислову систему, тобто переосмислення реципієнтом [9, с. 5].

І якщо у разі зіткнення когнітивних схем і смислів автора і реципієнта при осмисленні тексту відбувається породження синтезу нового смислу, то таке розуміння, на відміну від значеннєвого, авторка називає смисловим, або інтерпретацією.

Розкрити та прокоментувати смисл можна завдяки інтерпретаційним схемам, які, як зазначає М.Д. Макаров, допомагають формувати інтенції та думки, спрямовувати дії людей. Дозволяючи осмислювати ситуацію, вони сприяють виробленню альтернативних способів здійснення цих дій та реалізації інтенцій [7].

Н.В. Чепелева виділяє такі види інтерпретаційних схем:

- смислові, що включають передусім особистісні смисли, тобто мотивоване значення до значення, форму включення значення в структуру свідомості та особистості;
- культурні, які використовують наявні в культурі зразки;
- когнитивні, що включають концептуальні схеми, знання та уявлення суб'єкта [9, с. 7].

Події свого життя людина репрезентує за допомогою автобіографічного наративу, і в ньому ці події пов'язуються у часову послідовність за допомогою того або іншого сюжету. Вибір основних життєвих сюжетів, на думку Уайта, відносяться до раннього періоду життя людини.

Наративні історії відповідають імпліцитним вимогам до будь-якої історії. Побудова історії, наявність певних аспектів індивідуального досвіду впливає на емоційне самопочуття, образ думок і способи дій людини. Self народжується і діє, вже маючи особисту історію. Історія сама по собі, певним чином впливає на життя індивіда і організує його досвід. За оцінкою Г. Уілера, досвід завжди має місце усередині інтерпретованого контексту, тобто усередині історії [11].

Осмилення особистого досвіду є наслідком про цей досвід. Однак для свого повідомлення людина обирає певні аспекти життєвого досвіду і відводить в своїй розповіді певне місце; інші ж аспекти досвіду залишаються за межами повідомлення. А. Шюц називає такий аспект згущенням [15].

Для історії також важливо, щоб вона біла закінченою і мала уточнюючі обставини, була деталізованою. А. Шюц виділяє наративні вимоги, або правила, які дозволяють наратору зробити своє оповідання зв'язним і зрозумілим для інших.

1. Цілісність і закінченість: автор історій завершує розповідь про окремі епізоди свого життя, логічно пов'язує окремі елементи, тому всі важливі і суттєві для життєвого досвіду суб'єкта події викладені в певній послідовності, цілісному взаємозв'язку, кожний конкретний епізод має закінчений вигляд.

2. Згущення – автор оповідань виділяє тільки ті обставини і події власного життя, які є для нього найбільш значущими і вирішальними; саме ці наративи і є домінуючими для наратора.

3. Деталізація. Розповідач уточнює й проясняє конкретні – часові, просторові, каузальні – обставини, що мають відношення до подій, про які йдеться мова. Саме цим обумовлена історична послідовність подій в життєвому шляху людини, зрозумілість і контекстуальність [5].

У лінгвістичних дослідженнях, присвячених дискурсу, наратив розглядається як один з засобів репрезентації минулого досвіду за допомогою послідовно упорядкованих речень, що передають часову послідовність. Одними з найбільш загальних способів введення наративу, за визначенням К. Калмикової і Е. Мергенталер, є: формулювання загальної пропозиції, яку ілюструє наратив, або за допомогою резюме, що є “інтригою” в розмові. К. Калмикова, Е. Мергенталер пропонують вважати наративом історію в тому випадку, якщо виконуються такі семантичні критерії:

1. Репрезентація в межах розповіді часовій послідовності подій, що включає ментальні або фізичні дії автора, які ведуть до певних змін власного стану безпосередньо оповідача, або інших людей, з безпосередньо пов'язаних з цими подіями. Такі дії можуть виступати в формі “ускладнення або розв'язання” або “зміни в планах”.

2. Конкретне посилення на місце і час дії, а також на дійових осіб [6].

Крім смислових, дослідники текстових конструктів виділяють наративи й за лінгвістичними ознаками. В. Лабов і Дж. Валецки такими ознаками вважають: наявність другорядних речень, що відповідають часовій послідовності подій; віднесеність історії до минулого часу; наявність певних структурних компонентів, а саме:

- орієнтування (setting or orientation) – визначення місця, часу дії, учасників подій;
- ускладнення (complication) – виникнення перепон;
- оцінка (evaluation) – виражається прямим твердженням, лексичним посиленням, призупиненням дії або повторенням, символічною дією або судженням третьої особи;
- розв'язанням (resolution) – ліквідація перепон;
- кода (coda) – завершення оповідання і повернення з часу, в якому відбувалась нарація до моменту розповідання [16].

Отже, наратив – це будь-яка усвідомлена послідовність подій у часі, послідовність, в якій одна подія обумовлена іншими або слідує за іншими. Види наративів різноманітні: бесіди, історії з фольклору, байки, міфи, казки, притчи, об'яви, меморіальні речі тощо. В загальному смислі наратив представляє собою комплекс лінгвістичних і психологічних структур, які передаються культурно-

історично і які обмежені соціально-комунікативними і лінгвістичними здібностями кожної людини.

Важливою ознакою нарративу є той факт, що подія про минуле (початок подій) розгортається в теперішній час, і всі події описуються з точки зору сучасної людини. Загальною характеристикою таких розповідей є зміна стану персонажа, що відповідає часовій послідовності подій, а також тлумачення цих подій та їх оцінка.

В психологічній практиці особистий нарратив розглядається як засіб організації особистого досвіду, який відображує емоційний стан автора і стимулює відповідну реакцію суб'єкта. М. Уайт висловлює тезу, що люди інтерналізують домінуючі нарративи своєї культури, легко віруючи в те, що вони містять істину про власну ідентичність. Ці домінуючі нарративи приховують від людей можливість, які в інших нарративах могли б реалізуватися. Люди потребують втручання психотерапевта, коли домінуючі нарративи не дозволяють їм прожити власні бажані нарративи або коли "людина активно бере участь у втіленні історій, які вона знаходить марними, незадовільними і безперспективними" [16]. Таким чином, через історії люди формують і перетворюють своє життя і свій досвід.

Психоаналітична терапія вводить два поняття нарративу: широке – як процесу породження історій, як оповідання взагалі, і вузьке – як конкретної, чітко окресленої форми повідомлення, що характеризується наявністю конфлікту і його розв'язанням і, відповідно, змінами ситуації або емоційного стану пацієнта наприкінці повідомлення у порівнянні з початком історії. Нарративи особистого досвіду використовуються в психоаналітичній терапії, щоб змінити життя пацієнта шляхом його переказу, іншій інтерпретації та конструювання історії, що більше задовольняє її автора.

Нарративна психотерапія – постмодерністський напрям консультування, що динамічно розвивається з 80-х років ХХ століття, засновниками якого є австралійський психотерапевт Майкл Уайт і новозеландець Девід Епстон. Базовою технікою нарративної психотерапії, за визначенням К. Жорняк, є екстерналізація – лінгвістична практика, яка допомагає людям відокремити себе від проблемно насичених історій, які вони сприймають як власну ідентичність: дистанціювавшись від власних проблем, людина може взяти відповідальність за їх розв'язання. Екстерналізація виключає ефект "ярликів" і сприяє спрямуванню людиною власних зусиль на боротьбу з проблемами, а не з людьми. В нарративному підході люди розглядаються як експерти у власному житті, а професійна позиція передбачає поважливе, зацікавлене і таке ставлення до будь-яких людських історій, що не звинувачує [4].

Нарративні терапевти, за К. Жорняк, в практиці застосовують деконструктивне слухання, в якому, на відміну від роджеріанського віддзеркалення історії клієнта, відшукуються приховані смисли, простори і розриви, ознаки конфліктуючих історій. В результаті терапії, як вважають нарративні психотерапевти, автор історії-повідомлення, по-перше, відкриває простір для тих аспектів життєвих нарративів, які не є в полі зору людини, і послабляє вплив домінуючих і обмежуючих історій; по-друге, переосмислює "фактичність" і незаперечність життєвих нарративів людей і усвідомлює, що загальноприйнятий або офіційно санкціонований смисл тієї або іншої історії – це тільки одна з можливих інтерпретацій; і, по-третє, конструює нову історію та, якщо вона більш бажана для людини, активно розвиває її.

Аналіз нарративів заснований на ідеях інтертекстуальності, множинної інтерпретації і "невід'ємності" тексту від контексту, що диктує його оцінку [3, с. 19] і здійснюється за допомогою контент-аналітичних методів.

Здійснюючи дослідження щодо ролі і механізмів створення текстів про себе, О.Є. Сапогова пропонує для використання в психологічній практиці полупроєктивні прийоми, що дозволяють реципієнтам рефлексувати власний життєвий шлях як цілісний текстовий феномен у вигляді конструювання і написання:

1) короткої автобіографії обсягом в 10 речень в її традиційній формі;

2) коментарів до "офіційної" автобіографії: побудова асоціативних ланцюгів з 10 ланок до кожного факту в раніше написаній автобіографії;

3) міні-автобіографій з елементів: казок, історій, які запам'ятались і які, на погляд досліджуваних, вплинули на їх подальше життя; ігор, іграшок, дитячих ритуалів; звуків, запахів, смаків, фотографічних образів-"малюнків"; речей;

4) образа себе і своєї біографії з 5 героїв/сюжетів казок і книг за формулою: "Я і моє життя = ...+...+...";

5) літературної автобіографічної історії з фраз, що починаються зі слів: "Моє життя схоже на...";

6) автобіографічної фантазії на будь-який казковий сюжет з посиланням на прототип (наприклад, "Я – Колобок, Вінні-Пух і т.д.) [10, с. 11].

Конструювання автобіографічного нарративу, на думку О. Сапогової, дозволяє переосмислити минуле, підвести підсумок під прожитими і незворотними ситуаціями і подіями, які неможливо "відіграти назад", але словами і інтерпретаціями життя можна

переозначити смисли і значення в історіях та сконструювати альтернативні. Більше того, це і є певне осмислення майбутнього, пов'язаного з прийнятими і привласненими пережитими подіями; асимільована в автобіографію подія певним чином надає можливість вибудувати майбутнє і формувати міцні установки відносно самого себе і світу.

Отже, в рамках сучасної психології нарратив може розглядатися і як новий теоретичний підхід – нарративна психологія, як емпіричний об'єкт аналізу – в психоаналітичній, нарративній психотерапії і консультуванні, як діагностичний метод, що дозволяє виявити і проаналізувати зміст індивідуальних концептів – полупроєктивні прийоми, полуструктуровані нарративні інтерв'ю.

Список використаних джерел

1. Брокмейер Й., Харре Р. Нарратив: проблемы и обещания одной альтернативной парадигмы // Вопросы философии. – 2000. – №3 – С. 29-42.
2. Вацлавик П. Конструктивизм и психотерапия // Вопросы психологии. – 2001. – № 5.
3. Журняк Е.С. Нарративная терапия: от дебатов к диалогу // Журнал практической психологии и психоанализа. – 2001. – №4.
4. Журняк Е.С. Нарративная психотерапия // Системная семейная терапия: Классика и современность / Составитель А.В. Черников. – М.: Независимая фирма “Класс”, 2005. – 300 с.
5. Журавлев В.Ф. Нарративное интервью в биографических исследованиях // Социология: 4 М. – 1993. – №3-4. – С. 34-43.
6. Калмыкова Е.С., Мергенталер Э. Нарратив в психотерапии: рассказы пациентов о личной истории // Психологический журнал. – 1998. – Т.19. – № 5. – С. 97-103.
7. Макаров М.Л. Основы теории дискурса. – М.: ИТДГК “Гнозис”, 2003. – 343 с.
8. Мороз Р.А. Психологічний феномен ідентичності особистості: категоріальне визначення // Науково-практичний журнал Південного наукового Центру АПН України. Педагогіка і психологія. – № 4, червень-липень, 2009. – С. 80-83.
9. Нарративні психотехнології / Чепелева Н.В., Смульсон М.Л., Шиловська О.М., Гуцол С.Ю.; за заг. ред. Чепелевої Н.В. – К.: Главник, 2007. – 144 с.
10. Сапогова Е.Е. Культурно-историческая концепция Л.С. Выготского и нарративная психология // Вестник образования. – 2006. – № 3. – С. 21-30.
11. Уилер Г. Гештальттерапия постмодерна: за пределами индивидуализма / Пер. с англ. – М.: Смысл; PER SE, 2000. – 549 с.

12. Фридман Дж., Комбс Дж. Конструирование иных реальностей: истории и рассказы как терапия. – М.: Независимая фирма “Класс”, 2001. – 368 с.
13. Чепелева Н.В. Теоретические основы психологической герменевтики // Актуальные проблемы психологии. Т.2. Психологична герменевтика. Вип.1. Збірник наукових праць / За ред. Чепелевої Н.В. – К.: Товариство “Знання” України, 2001. – 127 с.
14. Labov W., Waletzky J. Oral Versions of Personal Experience: Three Decades of Narrative Analysis // Special Volume of a Journal of Narrative and Life History. – 1997. – Vol.7.
15. Schutze, F. Kognitive Figuren des autobiographischen Stegreiferzählens / F. Schütze // Biographie und soziale Wirklichkeit: neue Beiträge und Forschungsperspektiven. – Stuttgart: Metzler, 1984. – S. 78-117.
16. White, M. (1997). Narratives of Therapists' Lives. Adelaide: Dulwich Centre Publication.

The article is devoted to the analysis of modern narrative psychology. The possibility of using the autobiographic narrative is studied psychological diagnostics and psychotherapy practice.

Keywords: narrative, histories, narrative psychology, understanding, interpretation, text, experience, deconstruction listening, externalization, narrative therapy.

Отримано: 18.03.2010

УДК 159.922.73

М.О. Мосьпан

Вікові особливості динаміки психічних станів учнів молодшого шкільного віку

У статті подано результати досліджень актуальних психічних станів молодших школярів. Загальна характеристика психічних станів учнів молодшого шкільного віку пов'язана з їхньою швидкою зміною від одного стану до іншого, підвищеною збудливістю, рухливістю та разом з тим їхньою нестабільністю внаслідок втомлюваності та слабкості. Позитивні психічні стани молодших школярів переважають над негативними як з точки зору педагогів, так і самих учнів.